

TÜRK İSLAM ORDUSU'NUN KUZEY KAFKAS (DAĞISTAN) HAREKÂTINA DÂİR (Arşiv Vesikaları Işığında-1917-1919)

Doç. Dr. Beşir MUSTAFAYEV
Siirt Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
besirmustafa@gmail.com

Özet

Kuzey Kafkaslarda halkların büyük çoğunluğu Müslüman Türk asıllıdır. Özellikle bugünkü Dağıstan Özerk Cumhuriyeti, o zamanlar Azerbaycan'ın toprak parçasıydı. Kuzey Kafkaslarda yaşayan Türkler, Rus emperyalizmine ve akabinde Ermeni zulmüne karşı tek cephe olmuştur. Öte yandan Birinci Dünya Savaşı sırasında Türk İslam Ordusunun Kafkas harekâtı ile yeni gelişmeler baş göstermiştir. Kuzey Kafkaslar'daki gelişmeler üzerine, Dağıstan'daki Türklerin millî bir devlet kurma çabaları giderek yoğunlaştı. Bu gelişmeler çerçevesinde Kuzey Kafkaslar'daki bütün Müslüman Türk kavimler, Dağıstan Türklerine güvenerek, Ruslardan bağımsız hareket etmeye çalışmıştır. 11 Mayıs 1918'de kurulan Kuzey Kafkas Cumhuriyeti Osmanlı Devleti tarafından da tanınmıştır. Öte taraftan bu tanınma Bolşevik Rusları çok kızdırmış olacak ki, Bolşevik Yönetiminin Dışişleri Komiseri K. V. Çiçerin, Osmanlı Devletinin Moskova Büyükelçisine bir protesto notası verdi. Dağıstan topraklarının Rusya'ya ait olduğunu, kurulan cumhuriyeti tanımayacaklarını bildirdi. Bu notayı dikkate almayan Osmanlı Devleti, Kuzey Kafkas Cumhuriyeti ile barış ve dostluk anlaşması imzaladı. Anlaşmaya göre Osmanlı Devleti, Kafkaslara siyasi ve askeri yardımda bulundu ve dışarıdan gelecek tehlikelere karşı savundu. İlk yardım ve savunmasını da 20 Eylül 1918'de gerçekleştirmiştir. Böylece Türk Kafkas İslam Ordusunun, Kuzey Kafkaslar'daki siyasi ve askeri harekât planı gerçekleşmiş oldu. Çünkü Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya siyasetinde Müslüman Türklerin dini ve millî hisleri esas temel oluşturmaktaydı.

Anahtar Kelimeler: Dağıstan, Rusya, Kuzey Kafkasya, Azerbaycan, Kafkas İslam Ordusu.

ABOUT THE OPERATION OF TURKISH ISLAMIC ARMY IN THE NORTH CAUCASUS (DAGESTAN) (Under the Luminary of Archive Documents – 1917-1919)

Abstract

The majority of the people who lives in The North Caucasus are the Muslim Turks intrinsically. In that time especially today's Dagestan Autonomous Republic was the piece of land of Azerbaijan. Turks who were living in the North Caucasus formed a front against to Russian imperialism and persecution of Armenians subsequently. At the same time appeared new events during the First World War, with the operation of the Turkish Islamic Army in the Caucasus. Within this events in the North Caucasus, intensified efforts of Dagestan Turks to form independent national state. Because all of these developments, all Muslim Turkish tribes in the North Caucasus were trying to act from the Russians independently relying on Turks of Dagestan. The North Caucasian Republic when founded in 11 May 1918, legitimatized by the Ottoman Empire too. Because of this legitimatizing annoyed the Bolshevik Russians, the Commissioner for Foreign Affairs of the Bolshevik Management K. V. Chicherin noted as protest to the Ambassador of the Ottoman Empire in Moscow; notified that the territory of Dagestan belongs to Russia and they won't legitimatize the new founded republic. And the Ottoman Empire paid no attention this note, and signed an agreement of peace and friendship with the North Caucasian Republic. According to the agreement the Ottoman Empire will aid to the Caucasus political and military, and will defend against threats from outside. And sent the first help and defence in 20 September 1918. Thus materialized the plan of Caucasus Islamic Army for the North Caucasus. Because religious and national feelings of Muslim Turks was constituting the fundamental basis of the Ottoman Empire for the politics about the Caucasus.

Key Words: Dagestan, Russia, North Caucasus, Azerbaijani, Caucasian Islamic Army.

GİRİŞ

Kafkasya, Hazar ile Karadeniz arasındaki coğrafyayı içine alan toplam yüzölçümü 440.000 km² bir alanı kaplamaktadır. Genel olarak coğrafya Kuzey Azerbaycan (Güney Azerbaycan kesimi İran sınırları içerisinde yer almaktadır), Gürcistan, Ermenistan, Dağıstan (Rusya) ve diğer özerk cumhuriyetler arasında paylaşılmaktadır. Bu coğrafi paylaşım, hiçbir zaman bölgenin siyasi paylaşımıyla örtüşmemiştir. Rusya, dün olduğu gibi bugün de coğrafya için yabancı bir unsur olarak görülmektedir. Kafkasya, günümüzde dört devletin coğrafi sınırları içinde yer alan bir toprak parçası olmasına rağmen irili ufaklı tam 150 etnik kimliğin yaşadığı bir bölgedir. Öte taraftan Kafkasya'da dilleri, kimlikleri ve inançları çözülememiş sadece birkaç köyü kapsayan onlarca etnik grubun yaşadığı bilinmektedir.

Kafkaslar çok uluslu, farklı dinlerden ve yüzlerce dillerden kurulu bir coğrafyadır. Farklılık o derecede karışıktır ki, bazen Kafkasya'nın bir köşesinden diğer bir köşesine geçtiğinde değişik bir ülkeye giriş yaptığını hisseder insan. Coğrafi konumuyla, tarihiyle, kültürüyle, dilleriyle ve kozmopolit yapısıyla Kafkasya dünya tarihinin adeta "kara kutusu" gibidir. Keşfedilmeyi, araştırılmayı ve öğrenilmeyi bekler durur; ama buradaki zengin mozaiği bozmamak, dengelerle oynamamak koşuluyla. Kafkaslarda yaşanan dini, mezhep ve etnik sorunlar büyük ölçüde bu koşulların bozulmasından doğmaktadır.

İşte XX. yüzyıl başlarından itibaren bu coğrafyada sömürgeci emellerle hareket eden Batılı devletler ve Rusya, başta Osmanlı Devleti ve Kafkasya olmak üzere, bütün Müslüman ülkeler aleyhindeki her hareketi destekledi, onların çıkarlarına yönelik her oluşumu engelledi. Bu emperyalist devletlerin içerisinde iki tanesi ön plana çıkar ki, bunlar Rusya ve İngiltere'dir. Birtakım hesapları, yayımlacılık siyaseti çatışsa da, bu iki devleti birlikte hareket ettiren faktörlerin başında "Ermeni" unsuru gelmekteydi. İngilizler, özellikle Osmanlı Devletine, Ruslar ise hem Osmanlıya hem de Kafkaslarda Müslümanlara karşı daima Ermenileri ayaklandırdı ve silahlandırdı. Bunun sonucunda Bolşevik ve Taşnak birlikteliği ortaya çıktı.

1917'de Moskova ve Petersburg'da meydana gelen olaylar, Çarlığın çöküşünü hızlandırmış ve Bolşevikler yönetimi ele geçirmiştir. Bu olay üzerine Rus ordusunda ciddi şekilde bozulmalar başlamıştır. Bu olumsuzluklar üzerine Rus Kafkas Ötesi Komutanlığı Osmanlı ile mütareke etmek zorunda kalmıştır. Bu mütarekeye esasen çekilmeye başlayan Rusya ordusu Doğu Anadolu ve Kafkasya'yı Rus subayları yönetiminde Ermenilere bırakmışlardır¹. Daha çok bu dönemden itibaren Müslüman kesimin yaşadığı bu coğrafya Bolşevik-Rus ve Taşnak-Ermeni zulmüne maruz kaldı.

¹ Richard G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence 1918*, Universtiy of California Press Berkeley and Los Angels 1967, s. 107, 109; Ayrıca bk. Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya (1798-1919)*, Ankara. 1990.

Birinci Dünya Savaşında, Rus Çarlığının çökmesi üzerine, Kafkaslarda yaşayan halklar hürriyetlerini elde etmek için ayaklandılar. Bu hareketle milletler, “*kendi geleceğini tayin etme hakkını*” kullandılar. Yapılan genel seçimler sonucunda meydana gelen Kafkas Halkları Parlamentoları, milletin istediği gibi ülkeyi yönetme azmi ile her türlü müesseselerini vücuda getirdiler. Bunun neticesinde bağımsızlıklarını elde ettiler. Kuzey Azerbaycan, Kuzey Kafkasya (Dağıstan), Ermenistan ve Gürcistan devletleri ortaya çıktı. Ardından Rusya’da iktidara gelen Bolşevikler, başta Kuzey Azerbaycan olmak üzere millî mukadderatlarını elde eden milletlere karşı saldırıya geçmiştir. Üstün kuvvetlerine dayanarak bu devletleri ortadan kaldırmış ve Sovyetleştirmiştir. Rus Generalleri, her zaman Kafkasya’nın özellikle Bakü’nün uluslararası önemine değinmiştir. Rus Komiser K. V. Çiçerin bu konuda şöyle der: “*Kafkasya ve Bakü öyle güzeldir ki, macera arayan her bir yabancı onu kendi öz evinden çalmak ister*”². Herkes Bakü’yü “*Hazarın kara mirvarisi (incisi)*” olarak görmekteydi. General A. İ. Denik’in, şöyle diyordu: “*Bakü petrolü Rusya, ABD ve Avrupa politikacılarının akıl ve duygularına tam hâkim kesilmişti. Savaş ve siyaset sahnesinde Enzeli’den İngilizlerin, Azerbaycan’dan Nuri Paşa’nın ve Gürcistan’dan Almanların son amacı olan Kafkasya ile bağlı faaliyetleri başlamıştır*”³.

Rusların Kafkaslarda yayılma politikasının temel amacı, Ermenileri de kullanarak ilk başta Bakü’yü ve Kuzey Kafkasya’yı işgal etmek ve Azerbaycan petrolüne sahip çıkmaktı. Ermeni iskân politikası daha çok bu yönde kullanıldı. Bu işgal sürecinde Müslümanlar Bakü’den göç ederek, güneye sığındı ve Osmanlı’dan yardım istedi. 28 Mayıs 1918’de Kuzey Azerbaycan, Mehmet Emin Resulzade önderliğinde istiklalini ilan etti ve bu ülkeye ilk yardım elini uzatan Osmanlı Devleti oldu. Bir muahede imzalayarak, askeri yardımda bulunmayı taahhüt etti. Ardından 8 Haziran 1918’de Kuzey Kafkas Dağlıları ile dostluk antlaşması imzalandı. Bu antlaşmaya esasen Osmanlı, Kafkaslara askeri yardım etmeye vaat etti. Böylece içten ve dıştan gelen tehditlerin önü alınmış oldu.

Osmanlı önderliğindeki Türk Kafkas İslam Ordusu, ta 1918 yılında Kafkaslara giderek, bugünkü Dağıstan (Rusya’ya bağlı özerk cumhuriyet) ve Kuzey Azerbaycan Cumhuriyetlerinin temellerini attı. Öte taraftan Türk Kafkas İslam Ordusu’nun faaliyetleri Türkiye’de son yıllarda araştırılmaya başlanırken, Azerbaycan ve Dağıstan’da gerektiği gibi araştırılmadı. Bu devletler kısa süre sonra Bolşeviklerin işgaline uğradılar. Kuşkusuz Eski Sovyetler dönemi boyunca Rusya tarafından bu konuların araştırılmasına izin verilmesi de beklenemezdi. Nitekim de Rusya 70 yıl boyunca böyle davrandı.

Rus (Bolşevik), Ermeni (Taşnak) güçlerinin tüm faaliyetlerine Rusya başta olmak üzere dış güçlerin destek olduğunu gösteren çok sayıda belge

² Cihangir Zeynalıoğlu, *Muhtasar Azerbaycan Tarihi*, İstanbul. 1924, s. 113-114.

³ Pervin. Darabadi, “XX. Esrin Evvellerinde Güney Qafqaz Beynelxalq Geosiyasi Münasebetler Sisteminde”, *Qafqaz Araştırmaları İnstitutu Jurnalı*, Nu: 006, Bakı. 2008, s. 24.

bulunmaktadır. Bu belgelerin mümkün olduğunca bir kısmını kullanmaya çalıştık. Büyük çoğunluğu Rusça olan belgeler, Rus ve Ermeni çetelerinin sadece Osmanlı sınırları içerisindeki Anadolu Müslümanlarına değil, aynı zamanda Kafkasya Müslümanlarına da mezalim uyguladıklarını göstermektedir.

1. NURİ PAŞA KOMUTASINDAKİ TÜRK İSLAM ORDUSU KAFKAS YOLLARINDA

Kafkaslar ve Bakü'de meydana gelen 31 Mart katliamı Osmanlı'da ve Osmanlı insanında büyük heyecan yaratmıştı. Her yönden kurtuluş yolu bağlanan Azerbaycan'a Musul'dan, Ravendiz-Saviçbulak-Nahçıvan yolu ile birçok insan akın etmiştir. İlk yardıma gelen Nuri Paşa 1918'de Musul'dan birçok gruptan oluşan askeri bölmeleri yola koyulmuşlardı. Bundan birkaç gün önce ise Osmanlı Savaş Bakanı Enver Paşa, ordunun teşkili için düğmeye basmıştır. 16 Mayıs'ta Nahçıvan Bölgesine yetişen bu birlikler, 25 Mayıs'ta Gence'de karşılanmıştır⁴. Azerbaycan üzerine geniş hücum planları uygulamaya hazırlanan Bolşevik ve Taşnak güçleri Bakü-Gence yolu ile ilerlemekteydi. Geçtiği her noktada acımasız katliamlar gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde Kafkasya ve Azerbaycan'ın geleceği belirsizdi.

F. Kazemzadeh, Bakü olayları hakkında şöyle yazıyordu:

“Bakü her zaman bir kargaşa içerisinde yaşamaktaydı. Bolşevik ve Taşnak güçleri Kafkas cephesinde ordunun bölünmesi ile Azerbaycan'da Rus ve Ermeni neslinin yok olacağından korkuyorlardı. Azerbaycan'da millî silahlı birliklerin kurulması Ruslar ve Ermenileri rahatsız ediyordu. Fakat buna rağmen onlar kendi planlarını uygulamaktan hiçbir zaman geri kalmadılar. Oysa Azerbaycan Türkleri bu saldırılara Taşnaksütyun'la kıyaslanacak bir örgütlenmeleri olmadığı için plansız ve silahsız karşı koymaya çalıştılar”⁵.

Bu dönemde Müsavat Partisinin Lideri M. E. Resulzade'nin Başkanlığında Azerbaycan Millî Şurası Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etti. Bakü, İngiliz-Rus-Ermeni işgali altında olduğu için, millî hükümet, Bakü'den sonra ikinci büyük şehir olan Gence'ye yerleşti. Bakü'nün İngiliz-Rus-Ermeni işgali altında olması ve Ermeni Taşnakların Bolşevik adı altında 20 binden fazla Müslüman'ı katletmesi bölgede çok ciddi rahatsızlık doğurdu. Bu nedenle Azerbaycan Hükümeti Osmanlı'dan yardım isteğinde bulundu. Osmanlı Devleti ile irtibat kuruldu.

⁴ Beşir Mustafayev, “Nahçıvan Olayları ve General Andranik Ozanyan'ın Nahçıvan'daki Katliamı (Arşiv Belgelerinin İzinden)”, Atatürk Üniversitesi Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED), Sayı. 47, Erzurum. 2012, s. 278-301.

⁵ Firuz Kazemzadeh, *The Struggle For Transcaucasia (1917-1921)*, (Transkafkasya İçin Mücadele), New York. Philosophical Library, 1951, s. 19-20, 51.

Haziran'da Osmanlı ve Azerbaycan arasında dostluk anlaşması imzalandı. Bu anlaşma ile iki ülke arasında daimi sulh ve ebedi dostluk münasebetleri oluşturuldu ve Osmanlı gerektiği takdirde Azerbaycan'a silahlı yardım yapmayı kabul etti. Ayrıca bu anlaşmaya göre; Azerbaycan Cumhurbaşkanı M. E. Resulzade, Kafkaslar'daki Türk ve Müslüman halkına yönelik katliamın bir an önce durdurulması için Osmanlı'dan askeri yardım istedi. Bu katliamın ardından Resulzade, Osmanlı ile müzakereler için Batum'a gelmiştir. Bu durumdan rahatsız olan S. Şaumyan, Ruslara derhal haber vererek: "*Yoldaş Lenin, Türkler Bakü'ye geliyor. Bize acele yardım gönderin*" der⁶. Oysa bu konuda Resulzade Batum'da Halil Paşa ile bir araya gelerek bir ahitname imzalamış ve Osmanlı Ordusunun Bakü'ye gelmesini karara bağlamıştır. Bakü'nün işgali ve akabinde Ermeni Taşnak güçlerinin faaliyetlerini Osmanlı Ordusu yakından takip etmekteydi. Bu doğrultuda Bakü'ye yapılacak taarruz harekâtı için hazırlıklara başlanmış ve Ermeniler ile ülke dâhilinde ve haricinde yapılan raporlar elde edilmiştir⁷.

Mavera-yi Kafkasya Seymi (meclisi) Hükümeti'nin Türkiye ile sulh akdetmesi Gürcistan'ın ayrılması üzerine Mavera-yi Kafkasya Konfederasyonunun Millî Cumhuriyetlere ayrılması, Azerbaycan istiklalinin ilan edilmesi ve Millî Azerbaycan Hükümetinin kendisiyle akdettiği ittifak muahedesi gereğinde Osmanlı Devleti Azerbaycan'a askeri yardım konusunda Enver Paşa tarafından hazırlanan programı uygulamaya başladı. Osmanlı'nın müttefiki olan Almanya Türk Ordusunun Azerbaycan'a askeri yardım etmesine karşı çıkmaktaydı. Yalnız Başkomutan Vekili Enver Paşa Azerbaycan'da durumun çok ciddi olduğunu anlayınca ve Almanlarla olan sıkıntının aşılabilmesi için Kafkas İslam Ordusu adını taşıyan bir teşkilat kurdu. Şark Orduları Komutanlığı bünyesinde bulunan Beşinci Kafkas Piyade Tümeninin İslam Ordusunun arasına katılması emrini verdi⁸. Bunun üzerine, 9 Haziran'da Türk askerlerinin birlikleri Gence'ye hareket etti. 10 Haziran'da Gence'ye ulaşarak Kafkas İslam Ordusunun emrine girdiler. Gence halkı Türk askerlerini kurbanlar keserek karşılamıştır. Osmanlıyı kurtarıcı olarak gören Türkler şehrin her tarafında Osmanlı Devletinin ve Azerbaycan'ın bayraklarını astılar. Halkın bu sevincini millî şair Ahmet Cavad, "*Selam Türkün Bayrağına*" adlı şiirinde; "*Vefalı Türk geldi yine, selam Türkün bayrağına*" sözleri ile aktarıyor, kendisi de Osmanlı Türk Ordusunu selamlıyordu⁹.

Mayıs 1918'de Enver Paşa, Nuri Paşa, Reis Nazım Bey, doktor ve yaveri Kılıç Ali Bey Gence toprağına ayak basarlar. 15 Eylül 1918'de ise, Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa ve Mürsel Paşa'nın, Bakü'ye geldiği tarihtir. 28 Mayıs 1918'de Gence'de Millî Şura Hükümeti kurulduktan sonra artan baskılar sebebiyle

⁶ ATASE, K. 3828, D. 43.

⁷ ATASE, K. 5309, D. 49.

⁸ Kazım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, Merk Yayıncılık, İstanbul. 1988, s. 849, 876.

⁹ Beşir Mustafayev, *Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'daki Faaliyetleri (1905–1920)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dünyası Araştırmaları Türk Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir. 2009, s. 228.

Osmanlı'dan tekrar yardım istenmiş, M. E. Resulzade ve Harici İşler Nazırı Mehmet Hacınski'nin, İstanbul Hükümetine yaptığı başvuru üzerine Bakü'ye gelen 8 bin 500 civarındaki Türk Birliği, şehri Bolşeviklerden temizlerken, cumhuriyetin başkenti haline dönüştürmüştür. Nuri Paşa ve ordusu vaziyete hâkim olurlar. Bu arada Türk Ordusunun Bakü'ye gelişi halk tarafından büyük bir coşkuyla karşılanmıştır¹⁰. Bunu gören Ermeniler, şaşırılmış ve Rus Ordusunun peşine takılarak onlardan duruma el koymalarını istemiştir. Oysa Osmanlı Devletinin 1918'de Azerbaycan'a askeri birlik göndermiş olması iki ülke arasında daha önce de belirttiğimiz antlaşmanın gereğidir. O yıllarda M. E. Resulzade, Alibey Hüseyinzade, Ahmed Cevad, Hüseyin Cavid, Yusuf Vezir Çemenzemimli ve Abdulla Şaik gibi kültür ve tarih elçileri iki ülke arasında gönüllü olarak çalışmaktaydılar. Tüm bunların sonucunda Azerbaycan'da 1918'de Millî Şura Hükümeti kurulmuştur. Bunun hiç de kolay olmadığı bilinmektedir. Bolşevik ve Taşnakların faaliyetleri bölgeyi adeta kan gölüne çevirmiştir¹¹. Bakü, Karabağ, Kuba (Quba), Dağıstan ve tüm Kuzey Kafkasya bölgesinde, Ermeniler Müslümanları öldürerek, evlerini yağma etmişlerdir¹².

Olaylar sonrası Nuri Paşa önderliğindeki Türk İslam Ordusu Kafkasya'ya gelmiştir. Nuri Paşa komutasındaki ordu ilk olarak Gence'ye gelerek, Kafkas İslam Ordusunu teşkil etmiştir. Türk ordusunun Bakü'de askeri yardımları Rusya'yı endişelendirmiştir. Oysa Türk Ordusu Komutanı Nuri Paşa Kafkaslara gelmeden önce bölgede ortamı sakinleştirmek, Osmanlı'nın işgalci olmadığını ve Kafkasya'nın iç işlerine karışmayacağını bildirmiştir. Öte yandan bölgede asayiş

¹⁰ Kaymakam Rüştü Türker'in Kafkas yollarındaki İslam Ordusunun faaliyetlerini dile getiren eserinde şunlar dikkatimizi çekmektedir:

“Azerbaycan Cumhuriyetinin her derdine koşan fırkanın harekâtı oldukça tefferruatlı ve mufassaldır. Uzun zaman geçse de yine o fırkanın erkânı harbinde olmak itibarı ile o harekâtın içinde yazdığım için, esaslı ve mühim olayları yâd ederek, olduğu gibi canlandırılmış ve mümkün olduğu kadar da tafsilat ve izahat verilmiştir. Bu eserimle, 5. Kafkas Fırkasının esas Osmanlı Ordusundan ayrılarak tek başına memleketten kenarda, Azerbaycan'da ne kadar çetinlikler ve yoksulluk içinde çalıştığını ve bu uğurda verdiği şüheda ve kayıpların derecesini silahdaşlarıma arz ve izah edebilsem, kendimi bahtiyar sanar ve bu harekât esnasında şehit düşen çok kıymetli zabıt ve askerlerimizin ruhlarını kemali hürmetle bir daha anarım.”

(Erkan-i Harbiye Riyaseti Celilesinin 1.12.1933 (1918) tarihli ve 43991 numaralı emirleri doğrultusunda eser yazarak dile getirmiştir): Geniş bilgi için bk. Rüştü Türker, *Qafqaz İslam Ordusu Bakı Yollarında*, 5. Qafqaz Piyade Fırkası, Bakı. 2008.

¹¹ Minehanım Tekleli, *Azadlıq ve Qurtuluş Ordusu Haqqında Son Söz veya Türk İslam Ordusunun Dersleri*, Bakı. 2008, s. 569.

¹² Göyçay ilçesinde Müslümanlar çoğunluk teşkil ediyordu. Az kısmı ise Ermenilerden oluşmaktaydı. Daha sonra ise buraya Bolşevikler geldiler. Savaş zamanı Ermeni ahalisi askeri elbise giyerek halka saldırmış, köyleri ve camileri yakmış, Kuran-i Kerimi yırtarak parçalamışlardır. 20 kişi işkence ile katledilmiştir. *ARSPİHA, F. 277, Siy. 2, İş. 16; BCA, 930 01.1.21.2.*

oluşturduktan sonra geri çekileceği teminatını da vermiştir. Böylece Türk ordusu Bakü'ye geldiğinde birçok terörist bölgede yağma hareketleri yaparak, kan dökmekteydi. Osmanlı Türk askerlerinin ilk işi bunların faaliyetlerine son vermek olmuştur¹³.

Rusların Kafkaslarda yayılma politikasının temel amacı, Ermenileri de kullanarak Bakü'yü ve Kuzey Kafkasya'yı işgal etmek ve petrolüne sahip çıkmaktır. 8 Haziran 1918'de Kuzey Kafkas Dağlıları¹⁴ ile dostluk antlaşması imzalamıştır. Bu antlaşmaya esasen Osmanlı Devleti Kafkas Müslümanlarına askeri yardım etmeyi vaat etmiştir. Böylece içten ve dıştan gelen tehditlerin önü alınmış olacaktı¹⁵.

Güney Kafkasya'nın bağımsızlığını ilan etmesi, Azerbaycan'ın durumunda fazla olumlu değişiklik yaratmıştır. Çünkü Azerbaycan'ın doğusunda Bolşevik Ruslar, batısında Taşnak Ermeniler tarafından yerli ahaliye mezalim uygulamaktaydı. Müslümanlar Batum Barış Konferansına büyük umutla bakmaktaydılar. Şöyle ki, Azerbaycan heyeti şunu gayet iyi bilmekteydi: Sadece Osmanlı ordusunun yardımı ile Bakü'yü Bolşevik ve Taşnaklardan temizlemek ve Türk-Müslüman soykırımının karşısını almak mümkündür. Bunun ardından Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan heyeti Batum'da Osmanlı heyeti ile toplanmış ve 4 Haziran 1918'de anlaşma imzaladılar. Antlaşmayı Azerbaycan tarafından Resulzade ve Harici İşler Nazırı Hacinski imzalamıştır. Antlaşmanın şartları Ermenistan ve Gürcistan için oldukça zor idi. Azerbaycan ve Osmanlı arasında ise daimi dostluk ve kardeşlik antlaşmaları yenilendi. Azerbaycan Hükümetinin Harici İşler Nazırı Osmanlı'ya yazdığı yardım talebine istinaden, Osmanlı Devletinin Müdafaa Nazırı Enver Paşa, ilk yardım olarak 2 milyon Türk

¹³ Beşir Mustafayev, *Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'daki Faaliyetleri (1905–1920)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dünyası Araştırmaları Türk Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 2009, s. 226–243; Halil Bal, “Kuzey Kafkasya'nın İstiklali ve Türkiye'nin Askeri Yardımı (1914–1918)”, *Kafkas Araştırmaları*, No. 3, İstanbul. 1997, s. 89; Reşat Bey İsmayilov, *Azerbaycan Tarixi*, Bakı. 1993, s. 137.

¹⁴ Birleşik Kuzey Kafkasya ve Dağıstan Dağlıları Birliğinin ve Dağlı Hükümetinin faaliyetleriyle ilişkili olaylar, 1917–1921 yılları arasında Dağıstan'da yaşanan iç savaş tarihindeki beyaz noktalardan biridir. 1917 yılının Mart ayında Vladikafkas'taki aydınlardan ve Kafkas halklarının temsilcilerinden oluşan bir grup, kendi halklarının ulusal ve politik çıkarlarını savunmak için, Kafkas Dağlıları Birliğinin geçici merkez komitesini oluşturarak genel dağlı kongresini gerçekleştirme hazırlıklarına başlar. Sadece Kafkas Dağlıları Birliği, geçici merkez komitesinin oluşturulmasında aktif rol almış ve komitenin de ilk başkanı olan Başyat Şahanov'un adını belirtebiliriz. Bilgi için bk. A. M. Murtazeliyev, “Kuzey Doğu Kafkas Halklarının Dağlı Cumhuriyeti Tarihindeki Rolü (1917–1921)”, *Dağıstanlılar Kültür Dergisi*, İstanbul. 2007.

¹⁵Altay Göyüşov, “Qafqaz İslam Ordusunun Dağıstan Harekâtı”, *Qafqaz Araştırmaları İnstitutu Neşriyyatı*, No: 006, Bakı. 2008, s. 397; Hüseyin Namık, *Türk Dünyası*, Budapeşte. 1928, s. 192.

Lirası kredi sağlamıştır. Bunun dışında Enver Paşa, Resulzade ile İstanbul'da görüşü zamanı Azerbaycan Milli Ordusunun teşekkülü için çalışmaların önemine vurgu yapmıştır¹⁶.

Türk Ordusunun Kafkaslara girmesinin esas amacı Ermeni Taşnakların Doğu Anadolu'da başlattığı ve Kafkasya'da sürdürdüğü katliamı durdurmaktır. Kafkas İslam Ordusu Azerbaycan'ı Kafkaslarda bağımsız bir devlet olarak kendi ayakları üstünde durabilmesi için savaşarak 1.130 Mehmetçik şehit vermiştir¹⁷. Nitekim M. E. Resulzade 15 Eylül 1919'da yazdığı "Azerbaycan Cumhuriyeti" isimli makalede konuyu şöyle özetlemektedir:

"Osmanlı Ordusunun Azerbaycan üzerinde herhangi bir işgali söz konusun değildir. Çünkü Enver Paşa, Osmanlı askerinin Azerbaycan'da kalabilmesi için gereken masrafı karşılamak üzere Osmanlı maliyesinden ayda 50.000 lira tahsisat ayrılmasını istemiştir. Öte yandan Azerbaycan yönetiminden, mümkün olan en kısa sürede bir millî ordu kurmalarını rica etmiştir. İstilacı bir devlet, müstemlekesine kesinlikle borç para vermez ve millî ordu kurmalarını istemez. Eğer Türk Ordusu işgalci olsaydı, Azerbaycan hangi sebeple Merkezi Hazar Diktatörlüğü ve İngilizlerden Bakü'yü kurtarma uğrunda şehit olan Türk askerlerinin anısına abide yapılması için aralarında para toplamıştı?"¹⁸.

¹⁶Anar İsgenderov, "Azerbaycan Xalq Cumhuriyeti", *Qafqaz Araştırmaları İnstitutu Neşriyyatı*, Nu: 006, Bakı: 2008, s. 45, 47; Nesiman Yakuplu, *Memmed Emin Resulzade*, Bakı: 1991, s. 87-90.

¹⁷Azerbaycan topraklarını Taşnak ve Bolşeviklerden kurtaran ve bu yolda şehit düşmüş Türk-Kafkas İslam Ordusu için Azerbaycan'da yaptırılan anıt buna bir örnektir. Halk şairi Bahtiyar Vahabzade şiirinde: "Bugün anıt mezarın etrafında üzerine ayaklarımızı bastığımız o toprak, Osmanlı Türk askerlerine borçludur" demiştir.

Yolun kenarında تنها bir mezar	Üstünde ne adı ne de soyadı var
Yolcu arabayı durdur bir yerde	Bir sor kimdir تنها kabirde
O bir Türk askeri, kahraman metin	Kurşuna dizilen milletimizin
Haklı savaşına yardıma geldi	Uzaktan ses verip, sesine geldi
O dönmedi ülkesine	Düşman sağlarını, o soldan sağa
Biçti, dostlarıyla cepheyi yardı	Toprağın yolunda düştü toprağa
Senin toprağını sana kaydardı (geri aldı)	Kendi koruduğu, hem can verdiği
Yolun kenarında defnedildi o,	Uğrunda canını kurban verdiği
Toprağı kendine vatan bildi o.	Yolcu, arabayı bu yerde eğle
O mezar önünde sen tazim eyle	El aç, dua eyle onun ruhuna
Ayak bastığın yer borçludur ona.	www.turan.tc.haber/html/2008 .

¹⁸ Mehmet Emin Resulzade, "Azerbaycan Cumhuriyeti", *İstiqlal Özel Sayısı*, Bakı. 15 Sentyabr 1919.

2. TÜRK ORDUSUNUN KAFKASYA'YI ERMENİ MEZALİMİNDEN KURTARMASI

Türk Ordusu Kafkaslara gelirken Şaumyan'ın yüreğine adeta korku düşmüştür. Derhal Ruslar ile durumu görüşmüş, daha sonra Müslüman ahaliye: “Türkler size amansız musibetler yapacaktır” diye seslenmiştir¹⁹. Bunların yanı sıra, Azerbaycan'ın ilk milli ordusu da teşekkür etmiştir. Bu ordunun ilk zaferi Gence'de gerçekleşmiştir. Azerbaycan ordusunun 250 neferlik Gence alayı, 3 bin neferlik Rus ordusuna karşı savaşmıştır²⁰. Bu olayla ilgili tanıkların dilinden şöyle anlatılmaktadır:

“Katliamdan inilleyen Müslümanların sesi tüm Gence'yi inletiyordu. Gözümüzü hangi yöne çevirsek o dehşetli manzarayı hatırlıyoruz. İki Ermeni ve Rus askerinin havaya kaldırdığı süngüdeki minik bebek adeta çırpınıyordu. Askerlerin elinden ve süngüdeki bebeğin kanının aktığını gözümle gördüm²¹. Şehir mezarlıktan farksızdı. Sokaklarda cesetlerin üzerinden atlayarak yürüyorduk. Gözleri, kulakları, burunları kesilmiş, çırılçıplak soyundurulmuş ve ziynet eşyaları işkence ile alınmış, evler yağma edilmişti²². Yüzlerce kadın, çocuk, genç, yaşlı taşlarla parçalanmış, karınları mermi ile doldurulmuştu”²³.

Nuri Paşa Gence'ye geldiğinde burada 20 binden fazla Ermeni yaşıyordu. Nuri Paşa burada yaşayan Ermenileri silahsızlandırılmasını uygun görerek, Gence etrafında tehlikenin azalmasını sağlamıştır. Nuri Paşa'nın emri ile 9. Kafkas alayı ve müretteb 2. süvari alayından oluşan Gence alayları teşkil edildi. Bu alay 10 Haziran'da füze bölüğünün bir tugayını karargâhın muhafazası için bekletmekte, geri kalan özel tim ile Gence nehrinin batı tarafında Yelendorf (Hanlar) istikametinde hareket etti. Böylece Ermeniler Gence etrafında Ermeni köyleri ile ilişkisi önlenmiş oldu. Kafkas İslam Ordusunu bekleyen tehlike yalnızca Ermenilerden değildi, Türkiye'nin Kafkas siyasetini içine sindiremeyen Almanya'nın da Gürcistan'ı içeride Türkiye'ye karşı kışkırtmaya başlamasıydı.

¹⁹ Stepan Şaumyan, *Seçilmiş Eserleri (1902–1914)*, C. I-II, Bakı. 1978.

²⁰ Zori Balayan'ın “Ocak” ve “Yol” adlı kitaplarında Taşnakların yaptıkları şöyle özetlenmekte: “Taşnak çeteleri Peneskert, Örek, Çolagir, Oğdadap, Haydios ve Kamis köylerine hücum ederek, Türk askerlerini siz çağırmaştınız diye erkekleri öldürdüler, kadınların ırzlarına tasallut ettiler ve çocukları ana-babalarının gözleri önünde parçaladılar.” Ayrıca Ermeni Vartanyan'ın “Taşnaksütyun Tarihi” adlı kitabında yer alan şu cümleler olayları özetlemeye kâfidir: “Kafkasya'nın Türkiye'den farkı yok. Sason nasıl Turanlı ise Kafkasya da öyledir.” Cemal Anadol, *Tarih Boyunca Türk-Ermeni Meselesi Ermeni Dosyası*, İstanbul 2007, s. 18, 21; Ayrıca bk. *Дашнаки (Из Материалов Департамент Полиции)*, Bakı. 1990.

²¹ ARDA, F. 970, Siy. 1, İ.ş. 161, s. 2–3.

²² ARDA, s. 6–7–8.

²³ ATASE, K. 525, D. 2049.

Haziranın 24'de Doğu Ordu Komutanı Vehib Paşa şöyle diyordu: “Azerbaycan arazisinde Osmanlı Ordusundan başka diğer başka ordu ola bilmez. Eğer buna karşı çıkan olursa mahvedin.” Aynı telgrafta Vehib Paşa yine şöyle diyordu: “Kazak ve Zakatala bölgeleri, Azerbaycan'a aittir.” Kazak bölgesinde sınırlar, hem Osmanlı Ordusu hem de Azerbaycan gönüllü birlikleri tarafından korunmaktaydı²⁴.

Azerbaycan Devleti ile Nuri Paşa önderliğindeki Türk Ordusunun Gence'ye gelmesi ve Kafkas İslam Ordusunu teşkil etmesi, Bakü Halk Komiserleri Sovyet'ini ve Bolşevik güçleri ciddi şekilde korkuya düşürmüştür²⁵. Şaumyan, bu hücumun Bolşevikler için uğurla neticeleneceğinden adeta emin idi. O, Lenin'e gönderdiği mektubunda şöyle diyordu: “Biz kendimizi çok iyi hissediyoruz. Direniş Bolşeviklerin zaferi ile sonuçlanmaktadır.” Şöyle ki, Bakü Halk Komiserliği güçleri de Kafkas İslam Ordusu kadar tam teçhizatlı idi. Oysa Şaumyan'ın ordusundaki askerlerin çoğu Ermenilerden oluşmaktaydı. Orduda 18 bin asker vardı. Bu askerlerin % 70'i Ermenilerden oluşmaktaydı. Şaumyan'ın önderliğinde Kafkas Kırmızı (Kızıl) Ordusunun ihtiyacı Rusya tarafından karşılanmaktaydı²⁶.

Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesinin harpzadelere yardım heyetinin Kağızman kazası vekili ve Kafkas Cephesi Müftüsü İdris Ahundzade Genceli, 7 Mayıs 1918'de 36. Kafkas Tümen Kumandanına gönderdiği yazıda Kafkasya'da meydana gelen Müslüman-Ermeni muharebesinden dolayı, düşmanlığın Erivan

²⁴ ATASE, K. 3819, D. 6.

²⁵ Baskılar karşısında direnemeyen 26 Bakü Komiserleri yönetimi 31 Temmuz 1918'de istifa ettiğini açıkladı. Rusya Komünist Partisi Bakü Komitesi, bu gelişmeyi bir bildiri yayınlarak kamuoyuna duyurdu. Bildiride şu ifadeler yer almaktaydı:

“Türk Kafkas İslam Ordusunun taarruzları karşısında, Kızılordu Komutanı Avetisov, Bakü'de yaklaşık 160 bin Hıristiyan yaşadığını ve bunların hayatını kurtarabilmek için teslim olmaktan başka çare bulunmadığı kanaatine vardı. Öte yandan Avetisov, Bakü Sovyetine yaptığı müracaatta, Türk Kafkas Ordu Komutanlığı ile barış şartlarının görüşülmesi için harekete geçilmesini de teklif etmişti. Ordu Komutanı Avetisov ile Petrov'un Kurmay Başkanı yoldaş Stepanov Bakü'nün teslim edilmesinin kaçınılmaz olduğu ve bunun kısa sürede gerçekleşeceği yolundaki açıklamalarını, diğer taraftan da halkın galiplerin lütüfuna teslim olmak gibi son vasıttan istifade etmek arzularına mani olmamayı nazarı dikkate alarak, halk komiserleri sovyeti yetkilerini devretmeyi, Rusya'ya ait olan zenginlikleri ve askeri kuvvetleri de gemilere yükleme kararı almıştır. Biz, ne Bakü'nün zenginliklerini Osmanlı paşalarına teslim etmeyi düşünenlerin ne de şehri İngilizlere vermeye hazırlananların yanında olamayız. Biz karar aldık ki, Rusya'daki sovyet hâkimiyetine sadık olan devrimci kuvvetleri, Astarhan'dan gelecek kuvvetlerle birleştirip, Türk ve İngiliz emperyalizmine karşı savaş ilan edeceğiz. Böylece Bakü'yü devrimci Rusya için korumuş olacağız.”

Mehman Süleymanov, *Qafqaz İslam Ordusu ve Azerbaycan*, Bakı 1999, s. 255; Mustafa Görüryılmaz, *Türk Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler 1918*, İstanbul. 2007, s. 141.

²⁶ Kurat, aqe., s. 537-538.

Müslümanlarıyla Ermeniler arasında belirmeye başladığı ve bu günlerde Taşnaklar Müslümanların köylerine saldırarak, masum ahaliyi öldürdüğünü²⁷, köyleri yaktıklarını ve insanları göçmen durumuna düşürdüklerini yazmıştır. Öte yandan Erivan'da Ermeniler tarafından 30'dan fazla Müslüman ahalisinin başları kesilerek katledildiğini ve köylerin tahrip edildiğini telgraflarda bildirmiştir²⁸.

Osmanlı Ordusu Kafkaslara ilerlemeden önce, Gence karargâhına gelen mektupta şu bilgiler yer almaktaydı: "Bakü'nün bir an önce ele geçirilmesi için hücum edilmesi gerekmektedir. Çünkü Ermeni komitesi tarafından Enzeli'deki İngiliz birliklerinin 48 saat içinde şehre yardıma geleceği ve bunun için 7 gemi gönderildiğinin açıklandığı, Biçerakov ve Petrov askerlerinin de şehri savundukları, ayrıca bankalarda ve hükümete ait para ve kıymetli eşyanın tamamının gemilere yüklenip kaçmaya hazırlandıkları belirtiliyordu"²⁹. Buna karşı Şark Cephesi komutanı Mürsel Paşa, Bakü'de bulunan Sentro-Kaspi Ordusu komutanı ve Ermeni millî şurası yönetimine 3 Ağustos 1918'de bir mektup gönderdi. Türkçe ve Rusça olan mektubun özeti şöyle idi:

"Bakü'deki Ermeni millî şura başkanı. Bakü'nün çevresinde Kafkas İslam Ordusunun savaştığını ve şehri kuşattığını biliyorsunuz. Eğer şehri savaşmadan teslim etmeye razı olursanız, milliyeti ve mezhebinden dolayı Bakü'deki bütün insanların hukuki korunacaktır. Özellikle Ermenistan'a gitmek isteyen Ermenilere ise hiçbir engel çıkarılmayacağına dair garanti veriyorum. Şehri teslim etmeye razı iseniz, cevabınızı en kısa sürede temsilcilerinizle gönderiniz"³⁰.

Ermeni mili şurası ve Taşnak partisi bu mektuba cevap vermedi. S. Şaumyan ise Bakü'den kaçabilmek teşebbüste bulundu. Ama örgüt üyesi Ter Gabrilyan ile birlikte gizlendikleri gemide gözaltına alındılar. Kafkas İslam Ordusu, Bakü'nün teslim edilmesi için, Bolşevik ve Taşnaklara aşağıdaki şartları ileri sürdü:

1. Bakü, kayıtsız şartsız derhal teslim edilecek
2. Her nevi silah, sürsat, devlet malı ve binaları teslim edilecek
3. Nargın adasında olan Türk ve Alman esirler teslim edilecek
4. Silah ambarları, erzak, yük ve zırhlı arabaları tahvil edilecek
5. Şehrin savunması yapılan araziler geri verilecek
6. Herkesin mal ve can güvenliği korunacaktır³¹.

²⁷BCA, 930 01.4.56.5., Ayrıca bk. Betül Aslan, *Kardaş Kömeği (Yardımlı) ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara. 2000.

²⁸BOA, HR. SYS, 2877.18.1-2.

²⁹Türker, age., s. 133-135.

³⁰Süleymanov, age., s. 271-275.

³¹Türk Kafkas İslam Ordusu Komutanlığına verilen raporlara göre, Bakü'nün ele geçirilmesinde 17 Ermeni, 9 Rus, 10 Gürcü subayı ile 1.151 Ermeni, 383 Rus, 4 İngiliz ve çeşitli milletlere mensup 113 esir alındı. Bakü'de bulunan 5-6 bin İngiliz piyadesi 100

Müsavət Cephəsinin gittikçe artan nüfusunu ve millî ordunun teşekkülü Bolşevik ve Taşnak Ermeni çetelerini korkuya düşürerek Azərbaycan'a yönelik mübarezeleri gittikçe artmıştır. Bakü'nün sokaklarında askerlerin çoğunluğu Ermenilerden oluşan Kızıl Ordu, kıyımlar gerçekleştirmiştir. Bakü'deki siyasi durumun gerginleşmesi bu ikili çetenin işine geliyordu. 29 Mart 1918'de heyetin çoğu Müslüman olan "Evelina gemisinin" Bakü'de Bolşevik güçler tarafından silahlı bırakılması katliamın başlamasına bahane oldu. Müslümanları katletmekle yetinmeyen Ermeniler, onların evlerini yakarak, değerli eşyalarını talan ve yağma etmişlerdir. İnsanları diri-diri toprağa gömmüşlerdi³². Daha sonralar ise bir tepelikte toprağın altında diri-diri gömülen 57 Müslüman cesedi bulunmuştur³³.

Bakü'nün işgalden kurtulmasından sonra, Kafkas Ordusu Kumandanlığı karşısında duran vazifelerden biri de Kafkaslara askeri güçlerin gönderilmesi meselesiydi. Çünkü bu bölgeler yabancı güçler tarafından yine de tehlike arz etmekteydi. Azərbaycan bağımsızlığını ilan etse bile, bölgede Ermeni faaliyetleri dinmek bilmiyordu. Ermeniler, Dağlık Karabağ'da kanlı çatışmalar gerçekleştirerek Müslümanları buradan çıkarmaya çalışıyorlardı³⁴. Onlar, Müslümanların daha çok Karabağ'ın idaresinde esas rol almalarına bir türlü kabul etmiyorlardı³⁵.

1918 Mart soykırımı zamanı, Bolşevik-Taşnak birleşmeleri sadece 30 binden fazla Türkü katletmediler, aynı zamanda millî ve manevi değerleri ortadan kaldırmışlardı³⁶. 'Kaspi' ve 'Açık Söz' gazetelerinin binaları ve matbaaları yakıldı.

makinelî tüfek ve 20 top ile birlikte gemilere binip, Enzeli'ye gitmişti. Rus ve Ermenilerin asıl kuvvetleri ise gemilerle Dağıstan'a (Derbend-Mahaçkale) çekilmişlerdi. Türk Kafkas İslam Ordusunun mühimmat ihtiyacını karşılamak için Kürdemir ilçe cephane parkında bulunan 500 sandık mavzer ve 200 sandık Rus piyade tüfeği cephanesi Puta istasyonuna getirildi. Şehirdeki malî değerlerin durumunun tespiti için özel komisyonlar teşkil edildi: *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, ATASE, C. II, Ankara. 1993, s. 592-593; Nasir Yüceer, "Qafqaz İslam Ordusunun Bakı Şəhərini Azad Etmesi", *Qafqaz Araştırmaları İnstitutu Neşriyyatı*, Nu. 006, Bakı. 2008, s. 351.

³² ARSPİHA, s. 4-6, 10.

³³ Bakü'nün kurtarılmasına ilişkin haber, Harbiye Nazırı ve Başkomutan vekili Enver Paşa'ya, 16 Eylül 1918'de bildirildi. Nuri Paşa'nın konuya ilişkin şifre telgrafı şöyle idi: "Allah'ın yardımı ile Bakü 30 saat şiddetli savaştan sonra, 15.09.334'te saat 09 evvelde zapt edilmiştir. Bütün kıtaat ve bilhassa Binbaşı Fehmi Bey kumandasındaki 56. Alayın kahramanlığı zikredilmeğe değer. Tafsilat arz olunacaktır (Nu: 424). Anar İsgenderov, "1905-1920 İllerinde Azərbaycan'da Türk ve Müslümanlara Qarşı Heyata Keçirilən Soyqırımlar", *Qafqaz Araştırmaları İnstitutu Neşriyyatı*, Nu. 006, Bakı. 2008, s. 76.

³⁴ BCA, 930 01 4.73.2.

³⁵ Kafkas İslam Ordusu ile ilgili bazı tarihi eşyalar, günümüzde Azərbaycan tarih müzesinde muhafaza edilmektedir. Bu eşyalar: 1) Taltif Nişanları (Numizmatika Fondu), 2) Silahlar ve Silah Hisseleri (Yeni Tarih Fondu), 3) Osmanlı Askerlerinin Üzerlerindeki Dualar (Etnografya Fondu), 4) Mecidiyyə Nişanı, 5) Altın Liyakat Madalyonu, 6) Gümüş İmtiyaz Madalyonu; Mehman Süleymanov, "Qafqaz İslam Ordusunun Diyer Fealiyetler ve Missiyasının Sona Çatması", *Qafqaz Araştırmaları İnstitutu Neşriyyatı*, Nu. 006, Bakı. 2008, s. 357-358.

³⁶ Дашнаки (Из Материалов Департамент Полиции), Baku. 1990, s. 8-9; Memmed Seid Ordubadi, *Qanlı İllər*, Bakı. 1991, s. 12-15.

Bakü'de basın yayın kuruluşları faaliyetlerini durdurmak zorunda bırakıldı. Tiflis'ten Gence'ye taşınan Azerbaycan Hükümeti buradan millî matbaa kurma zaruretinin hissetmiştir. Ermenilerin 'Aş Xavator'³⁷ ve Bolşeviklerin 'Naşa Vremya' (Bizim Zaman) gazeteleri, Kafkas İslam Ordusunun Bakü'yü kurtardığı sırada, güya Ermenilere savaş tecavüzü ettiğini ve haksız yere saldırdığını iddia etmiştir. Ermeni ve Rus birliğini tebliğ eden 'Bakinets' gazetesi ise daha ileri giderek, 15 Eylül 1919 tarihli yazısında Ermenilerin katledildiğini yazmıştır. Oysa Gürcülerin 'Gruziya' adlı gazetesinde; "Bakü'nün alınmasında ve Azerbaycan mevcudiyeti zamanında ölen Ermeni sayısı, bu yıl sadece Mart ayında ölen Müslümanların sayısından kat-kat azdır" diye yazmıştır³⁸. Ayrıca 12 Ekim 1918'de Almanya'nın 'Nyus-Panker Dantes Caytunt' adlı gazetesinde, Osmanlı Ordusunun Bakü'yü kurtarmasından duyduğu rahatsızlığı dile getirmiştir³⁹. Öte yandan, Bakü'nün kurtuluşu, o yılın 'Azerbaycan'⁴⁰ gazetesinde "Resmi Haber" başlığı ile neşredilmiştir. 'Hümmet'⁴¹ ve 'Ahbar' gazeteleri de buna benzer haberlere yer vermiştir. M. E. Rezulzade, 15 Eylül 1918 tarihli mektubunda Bakü'nün kurtuluşu ile ilgili İstanbul'da bayram edildiğini F. Hoyski ve M. Hacinski'ye yazmıştır⁴². Başkentini Gence'den Bakü'ye taşıdığını ilan etmiştir. Başkentini Bakü'ye taşınmasıyla ülkede daha çok ticari çıkarların ön plana çıkmağa başladığını görmekteyiz. Temel amaç Bakü'nün 'kara altını' olan, petrolüne sahip olmaktır. Osmanlı'nın müttefiki olan Almanya, Osmanlı'dan bu konuda devreye girmesini talep etmiştir⁴³.

Azerbaycan'ın halk yazarlarından G. İlkin, Türk Kafkas İslam Ordusunun Kafkaslara geldiği günün coşku ve heyecanını yaşayan canlı tanıklardan biri olmuştur. Yazar, şöyle anlatmaktadır:

"Türkler gelende şehir çok karmakarıştı. Osmanlı Türkleri geldikten sonra ikinci günden itibaren şehirde, yahşı yâdımdadır, Bakü'de Türkler darağacı kurmuşlardı. Burada Ermeniler ve hatta bazı Türk askerler bile idam edilmişlerdi. O bakımdan Türklerde büyük bir nizam intizam vardı. Onlar, Türk askeri, suç işleyene, ister kendi adamları olsun, isterse de yabancı olsun, bakmazlardı. Suçlu olanlar cezalandırılmaktaydı. Azerbaycan'da millî hükümetin kurulmasında bizim Türk kardeşlerimizin büyük hizmeti oldu. Ben diyebilirim ki, bu hükümetin esasını kuranlardan en güçlü unsur, Osmanlı ruhu ve Türkler olmuştur"⁴⁴.

³⁷ Aş Xavator-Ermeni Yurdu Gazetesi, 30 Dekabr 1919.

³⁸ Gruziya Qazeti, 28 Noyabr 1918.

³⁹ Akif Aşırılı Veliyev, "Cumhuriyet Dövrü Metbuatında Qafqaz İslam Ordusu", Qafqaz Araştırmaları İnstitutu Neşriyyatı, Bakı, 2008, s. 522, 524, 526.

⁴⁰ Azerbaycan Qazeti, Bakı, 28 May 1919.

⁴¹ Hümmet Qazeti, No: 36, Bakı, 1918.

⁴² ARDA. F. 894, Siy. 10, İ.ş. 57, s. 23.

⁴³ (Nota 21 Eylül 1918'de Rus 'İzvestiya' gazetesinde yayımlanmıştır), Musa Qasimov, Birinci Dünya Muharebesi İllerinde Böyük Dövetlerin Azerbaycan Siyaseti (1914–1918), Blm. 2, Bakı: 2001, s. 272.

⁴⁴ Sebuhi Ahmedov, "Azerbaycan Tarix Müzesinde Muhafize Edilen Qafqaz İslam Ordusuna Aid Eşyalar", Qafqaz Araştırmaları İnstitutu Neşriyyatı, Nu. 006, Bakı, 2008, s. 563. Halil Nizamettin

3. KAFKAS İSLAM ORDUSUNUN DAĞISTAN-DERBENT HAREKÂTI

Kuzey Kafkaslarda halkların büyük çoğunluğu Müslüman Türk kökenlidir. Dağıstan⁴⁵ ve Kuzey Kafkaslarda yaşayan Türkler Rus emperyalizmine ve Ermeni zulmüne karşı ayaklanmışlardır. Öte yandan Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Ordusunun Dağıstan harekâtı ile ilgili yeni gelişmeler baş vermiştir. Kuzey Kafkaslardaki gelişmeler üzerine, Dağıstan'daki Türklerin millî bir devlet kurma istekleri ve çabaları giderek yoğunlaşmıştır. Bu gelişmeler çerçevesinde Kuzey Kafkaslar'daki bütün Müslüman Türk kavimler, Dağıstan Türklerine güvenerek, Ruslardan bağımsız hareket etmeye çalışıyorlardı⁴⁶.

Birleşik Kuzey Kafkasya ve Dağıstan Dağlıları Birliğinin ve Dağlı Hükümetinin faaliyetleriyle ilişkili olaylar, 1917–1921 yılları arasında Dağıstan'da yaşanan iç savaş tarihindeki beyaz noktalardan biridir. Mart 1917'de Vladikafkas'taki aydınlardan ve Kafkas halklarının temsilcilerinden oluşan bir grup, kendi halklarının ulusal ve politik çıkarlarını savunmak için, Kafkas Dağlıları Birliğinin geçici Merkez Komitesini (MK) oluşturarak genel dağlı kongresini gerçekleştirme hazırlıklarına başlar. Sadece, Kafkas Dağlıları Birliği geçici MK'si oluşturulmasında aktif rol almış ve komitenin de ilk başkanı olan Başıyat Şahanov'un adını belirtebiliriz. Kafkas Dağlıları Birliğinin geçici MK'si 1 Mayıs 1917 senesinde Birleşik Kuzey Kafkasya ve Dağıstan Dağlıları Birliğinin kurulduğu Dağlı Kafkas Halkları Kongresini Vladikafkas'ta toplantıya çağırır. Kongreye Dağıstan'ın aşağıda saydığımız çeşitli bölgelerinden 62 Müslüman temsilci katılır. Bunlar sırasıyla:

Onk, "Yeni Azerbaycan Cumhuriyeti Kurulurken", *Türk Dünyası Tarih Bülteni*, İstanbul. Nisan 1992, s. 34; bk. Gilman İlkin, *Şexsiyyet*, Bakı. 1995.

⁴⁵ *Dağıstan*: Günümüzde Rusya Federasyonu içinde yer alan Dağıstan bir özerk cumhuriyet olup, yüz ölçümü 50.300 km², nüfusu ise 2 milyondur. Başkenti Mahaçkale'dir. Bölge 8 ile ve 14 ilçeye ayrılmaktadır. Doğal kaynaklar bakımından petrol, doğalgaz ve kömür yataklarına sahiptir. Dağıstan toplumu karma bir toplum olup, yakın ve akraba dil gruplarına sahip topluluklar dışında küçük, ancak çok sayıda farklı etnik kesimleri de içine almaktadır. Genel olarak Dağıstan halklarına 'Dağlı Halklar' olarak hitap edilmektedir. Müslüman olan tüm bu halklar ise nüfus oranına göre şöyle bir sıralama oluşturmaktadır: *Avarlar (bunlar da kendi aralarında ayrılmaktalar: Akvıklar, Andiler, Arçinler, Bağulallar, Botlikler, Çamallar, Didoylar, Godoberinler, Kapuçinler, Karataylar, Kunzallar, Kvarşinler, Tindiler), Dargınlar (Kaytak ve Kubaçiler de Dargın etnik kesimine dâhildirler), Lezgiler, Laklar, Tabasaranlılar ve Agullar*. Bunların dışında aynı ve yakın coğrafyada yaşayan halklar ise: 1) *Balklarlar-Karaçay-Balkar Özerk Cumhuriyeti içinde Türk topluluğudur. Nüfusları 100 bini buluyor*, 2) *Karaçaylar-Türkçe konuşan bir topluluk olup Karaçay-Çerkez Özerk Bölgesi içinde yer alırlar. Nüfusları 250 bin civarındadır*, 3) *Nogaylar-Dağıstan içerisinde yerleşim alanları bulunan bu topluluk adını Moğollardan, kimliğini ise Türklerden almıştır. Günümüzde en fazla 90 bin civarında oldukları tahmin edilmekte*, 4) *Kumuklar-Dağıstan'ın Kuzey-Doğusunda oturan bu Türk topluluğunun toplam nüfusu en fazla 500 bin civarındadır*. Mustafayev, age., s. 18–21.

⁴⁶ Görüryılmaz, age., s. 232-234, 270.

1. Dağıstan bölge icra komitesinden 2 kişi
2. Kaytag-Tabasaran bölgesinden 15
3. Dargin bölgesinden 6
4. Kura bölgesinden 8
5. Samur bölgesinden 2
6. Gunib bölgesinden 2
7. Kazi-Kumuh bölgesinden 6
8. Temirhanşura bölgesinden 11
9. Andi bölgesinden 10

Kongrede Anayasa kabul edilir. Bu Anayasaya göre; Dağıstan bölge icra komitesi. Tere bölge icra komitesi, bölge ve şehir komiteleri Birleşik Kafkas Dağlıları Birliğinin MK yerel organlarını oluştururlar. Bu arada olaylar hızlı gelişir. Bölgede oluşan toplumsal-politik durumdan yola çıkan Birleşik Kuzey Kafkasya ve Dağıstan Dağlıları Birliğinin MK Andi dağlık köyünde kendi ikinci kongresini toplama kararı alır. Magomed Kadi Dibirov, “*Devrimin İç Savaş Yıllarındaki Dağıstan Tarihi*” adlı kitabında şöyle yazar: “*Dağıstan dağlarının uzak köşelerindeki bir köyde kongre yapmanın amacı Dağıstan ve Kafkas halklarının askeri birliklerin mevzilerinden uzakta, maneviyatlarına ve günlük yaşamlarına yabancı güçlerin baskısı olmadan, serbestçe sorunlarını görüşebilmeleridir*”⁴⁷. Ancak kongre, tertipleycilerinin planladığı gibi geçmedi. Delegelerin pek çoğu kongreye katılmaktan vazgeçti. Buna rağmen, Dağıstan’ın dağlık Kuzey-Batı bölgelerindeki ve Çeçenistan’daki dağlılar N. Gotsinskiy’i Kuzey Kafkasya’nın ve Dağıstan’ın müftüsü ilan etti. Andi’deki kongre, tertipleycilerinin planladıkları gibi geçmediği için, dağlı halkların temsilcileri bir sonraki kongreyi yeniden Vladikafkas’ta yapmaya karar verdi. 2 Eylül 1917’de toplanan bu kongrede yaşanan sorunlar ele alındı. İlk ulusal kongrede hazırlanan Anayasa yeniden gözden geçirildi. Kongre 15 kişiden oluşan yeni MK’ni seçerek, hükümeti ve parlamentoyu oluşturan delegelerin yetkilerini genişleterek çalışmalarını tamamladı. 1917’nin sonunda politik güçler arasındaki karşıtlıklar kritik bir noktaya ulaştı. Dağıstan iç savaşın eşiğine geldi. Bu kritik dönemde birliğin MK’i ciddi ekonomik reformların gerçekleştirilmesinde son derece kararsız ve yavaş davrandı. Sovyet iktidarının yayılmasına karşı verilecek mücadelede güçsüz kaldıklarını gören Dağlı Birliği MK liderleri, Mart 1918’de dışarıdan destek aramaya karar verdi. Bu amaçla Kafkas-ardı milli meclisiyle yakın ilişki tesis etmek

⁴⁷ Mustafayev, age., s. 243-245.

için, Gaydar Bammat başkanlığında bir heyet Tiflis'e gönderildi. Birleşik Kuzey Kafkasya ve Dağıstan Dağlıları Birliğinin milli meclis tarafından tanınmasından sonra heyet Sovyet iktidarına karşı mücadelede Osmanlı'nın desteğini almak için, İstanbul'a hareket etti. Heyette aşağıdaki temsilciler yer aldı.

1. *Gaydar (Haydar) Bammat (Kumuk)*
2. *Zubair (Zübeyir) Temirhanov (Kumuk)*
3. *Magomed (Muhammed) Kadi Dibirov (Avar)*
4. *Tapa Çermoyev (Çeçen)*
5. *Pşemaho Kotsev (Kabartay-Balkar)*

Osmanlı Hükümeti, heyetin başkanı G. Bammat'a Kuzey Kafkasya ve Dağıstan'ın Sovyet Rusya'dan ayrılmasını ve bağımsızlıklarını destekleyeceği sözünü verdi. Özellikle Kafkaslar'daki Müslüman halklarla Türklerin din ve dil benzerlikleri göz önünde bulundurulmaktaydı. Görüldüğü gibi, Dağlı Cumhuriyetinin kısa tarihi Kafkaslar'daki diğer halkların yanı sıra Kuzey-Doğu Kafkas halklarının (Dağıstan, İnguş, Çeçenlerin vb.) temsilcilerinin bu cumhuriyetin kurulmasına ve faaliyetlerine aktif katkıda bulduklarına tanıklık etmektedir⁴⁸.

İngilizlerin planları ve emirleri doğrultusunda hareket eden Rus Kazağı Albay Biçerakov, Duntserville gibi, Bakü'de bozguna uğramıştır. Biçerakov, Bakü, Derbend ve Mahaçkale civarında birçok savaşlara sebebiyet vermiş ve her defasında ağır kayıplar vererek geri çekilmiştir. Son olarak Tarki dağı ve Mahaçkale'de Osmanlı Ordusu tarafından kuşatılmış, İngilizler üstün kuvvetlerine rağmen, Türklerin kahramanlığı karşısında kesin bir mağlubiyete uğramaktan kurtulmamıştır. Kuzey Kafkas Cumhuriyeti'nin müsaadesi üzerine Mahaçkale'yi terk ederek, Hazar denizinde gemilere binip, kuzeyde Rusya'ya çekilmiştir. Biçerakov, böylece kendisi ve askerlerinin canını kurtarabilmiştir. Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa, Gence'de iken, bir askeri teşkilat kurmak amacıyla Kurmay Yarbay İsmail Hakkı (Berkok) Bey'i Dağıstan'a gönderdi. Yarbay İsmail Hakkı Bey, Azerbaycan'ın Zakatala bölgesinde Rus esaretinden kurtulan Türk subaylarından oluşan küçük birliklerle o bölgede huzur ve güveni sağladı. Buradan Dağıstan'daki Ahti bölgesine geçti. Mahaçkale'ye giden İsmail Bey, halkın birlik ve beraberlik içinde bulunması, Bolşevik ve Taşnaklara karşı ortak mücadele edilmesi için harekete geçirmesi yolunda bir bildiri yayınladı. Daha sonra Kafkas İslam Ordusunun Dağıstan'a gitmesinin şart olduğunu bildirdi⁴⁹.

⁴⁸ Bilgi için bk. A. M. Murtazeliyev, "Kuzey Doğu Kafkas Halklarının Dağlı Cumhuriyeti Tarihindeki Rolü (1917–1921)", *Dağıstanlılar Kültür Dergisi*, İstanbul. 2007.

⁴⁹ Mustafayev, *age.*, s. 244-245.

11 Mayıs 1918'de kurulan Kuzey Kafkas Cumhuriyeti Osmanlı Devleti tarafından da tanınmıştır. Öte taraftan bu tanınma Bolşevik Rusları çok kızdırmış olacak ki, Bolşevik yönetiminin Dışişleri Komiseri Çiçerin, Osmanlı Devletinin Moskova Büyükelçisi Galip Kemalî Bey'e bir protesto notası verdi. Dağıstan topraklarının Rusya'nın ayrılmaz parçası olduğunu, kurulan cumhuriyeti tanımayacaklarını bildirdiler. Bu notayı dikkate almayan Osmanlı Devleti, Kuzey Kafkas Cumhuriyeti ile barış ve dostluk anlaşması imzaladı. Anlaşmaya göre, Osmanlı Devleti, Dağıstan'a askeri yardımda bulunacak ve dışarıdan gelecek tehlikelere karşı savunacaktır⁵⁰. İlk yardım ve savunmasını da 20 Eylül 1918'de gerçekleştirmiştir. Türk Kafkas İslam Ordusunun, Kuzey Kafkaslar'daki askeri harekât planı şöyle idi: Dağıstan askeri harekâtı ile görevlendirilen 15. Piyade Tümeni, süratle Kuba (Quba)-Haçmaz (Xaçmaz) bölgesine nakledilecek, Derbend, mümkün olan en kısa sürede ele geçirilecekti. Askeri birlikler şehrin beş kilometre kuzeyine kadar ilerleyecek ve burada tahkimat kuracaktı. Elde edilen mevzi, bazı askeri kuvvetlerle takviye edilecek olan 107. Kafkas Alayından oluşan Derbend müfrezesine devredildikten sonra, 15. Piyade Tümeni geri çekilecekti. Tüm bu gerekli hazırlıkların tamamlanmasından sonra 15. Piyade Tümeni 1 Ekim 1918'de Bakü'nün Bileceri istasyonundan Dağıstan'a gitmek üzere trenlerle hareket etti. Önce 15. Piyade Tümenine bağlı 56. alay yola çıktı. Daha sonra 38. alay da hareket etti. Haçmaz ilinde askeri unsurlarla takviye edilmesi planlanıyordu. Nuri Paşa da denetlemelerde bulunduğu Yukarı Karabağ'ın Ağdam ilinden Haçmaz ve Kuba iline, oradan da Dağıstan'a gitmek üzere Bakü'ye geçti. 4 Ekim 1918'de Kuba ve Haçmaz civarına varan Nuri Paşa, burada yaptığı konuşmada, vatanlarına sahip çıkmalarını istedi. Türk Kafkas İslam Ordusunun Derbend'e ulaştığını haber alan Biçerakov, Mahaçkale'den 300 kişilik bir birliği Derbend'e getirdi. Kafkas İslam Ordusu, Yalama (Haçmaz iline bağlı Hudat-Xudat ilçesi) tren istasyonu civarında pusu kuran Biçerakov birlikleriyle karşılaştı. Yapılan çatışmalar sonrası Biçerakov birlikleri Derbend kalesinden uzaklaştırıldı. Ertesi gün Kafkas Ordusu bölgeyi tamamen kontrol altına aldı. 15. Piyade Tümeni Kurmay Yarbay Süleyman İzzet Bey, öğleye doğru karargâhı ile birlikte Derbend'e girdi. Rus birlikleri, 12-13 Ekim 1918 tarihine kadar taarruz girişimlerini sürdürdüler, ancak her seferinde sürekli yenilerek ve ağır kayıplar vererek ger çekilmek zorunda kaldılar⁵¹.

⁵⁰ Görüryılmaz, *age.*, s. 233; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılap Tarihi*, C. III, Ankara. 1957, s. 252.

⁵¹ Süleyman İzzet (Kurmay Yarbay), *Büyük Harpte 15. Piyade Tümeninin Azerbaycan ve Şimali Kafkasya Harekât ve Muharebeleri*, (103 Sayılı Askeri Mecmuanın 44 Sayılı Tarih Kısmı), Askeri Matbaa, İstanbul. 1936, s. 61, 68, 70-72, 78, 84.

DEĞERLENDİRME ve SONUÇ

Kuzey Kafkaslar-Dağıstan harekâtını başarıyla yürüten 5. ve 15. Kafkas Piyade Tümeni, Dağıstan ve Azerbaycan'ın kuzeyinde üstün düşman kuvvetlerine karşı savaştı. Öte yandan bölgedeki çetin doğa şartlarıyla da mücadele etmek zorunda kaldı. Kuzey Kafkasya'da savaşanlar esas itibariyle Ermeni, Rus (birçoğu Rus Kazakları) ve İngilizlerden meydana geliyordu. Buna karşılık, Kuzey Kafkas birliğinin ülkeyi işgalden kurtarmak için harekete geçmesine rağmen yerli halktan yeteri kadar insanı silahaltına toplayamadığını da söyleyebiliriz. Bu harekâttâ asıl gücü 5. ve 15. Piyade Tümeni çekti.

Dış görüşler şu konularda mutabık oldukları görülmüştür:

“Rusların gölgesindeki Ermeniler her zaman dini, kiliseyi, Hıristiyanlığı kullanarak ABD ve Batı Dünyasını yanlarına çekmeyi başarmış, zayıf olandan kaçmış, hep güçlünün yanında yer almışlardır. Nerde zenginlik, kendi emellerini icra etmek için hoşgörü ortamı varsa fırsat kollamış ve orda yer edinmişlerdir”⁵².

Ermeniler ve Ruslar tarafından Kafkas Müslümanlarına karşı yürütülen açık veya örtülü politikanın teşkilatçısı olarak esas güç kilise ve onun etrafında toplanmış Ermeni aydınları idi. Bu bağlamda Kafkasya'da gerek siyasi, gerek sosyal amaçlı pek çok örgüt kuruldu. Buraya aydınlar, din adamları, sanatçılar toplanmakta idi. Bu örgütler din, kilise ve din adamları adı altında savaş malzemelerini, değişik ülkelerden, özellikle Rus Çarı'nın subaylarından ve zengin Ermenilerden para toplanması gibi görevleri yürütüyorlardı. Ermeni Keşişi T. Geğemyants “*Ermeni Tarihi*” kitabında Ermenilerin kurtuluş harekâtı tarihinin Gregoryen Kilisesi başkanlığında Ermenilerin tek merkezden idare edildikleri zamandan başladığını bildirmekteydi.

Hem Çarlık hem de Sovyet Rusya'sı, arşiv kayıtlarında Ermenilerin Kafkaslar'da ve Osmanlı döneminde iyi koşullarda yaşadığı yazılmaktadır. Ermenilerin yaşam koşulları Rusya Ermenilerine göre daha iyi koşullardaydı. Hatta Ermeni köylüleri birçok yerde Müslümanlara oranla daha varlıklıydı. Gerek Osmanlı gerekse de Rusya ve Azerbaycan arşivleri Ermeni meselesinde gerçeklerin saptırıldığına dair önemli ölçüde rol oynayacak belgelere sahiptir. Belgeler Rus ve Ermeni yetkililerin imzaları ile 1905–1920 yılları arasında Ermenilerin Kafkaslarda Müslümanlara yönelik katliam politikası izlendiğini kanıtlamaktadır. Çarlık görevlilerinin resmi yazışmalarındaki Rusların Ermenileri Müslümanların üzerine sürüp kırdırmak ve ardından Kafkaslara ve Doğu Anadolu'ya Don Kazaklarını

⁵² RFDTA, s. 38; RFDTA, s. 41.

yerleştirme politikası yatmaktadır. Bu politikayla bir nevi “Ermenisiz Ermenistan” oluşturmaktı.

Rusların Ermenilere karşı olan tutumundaki değişikliklerin esas sebebi Ermeniler arasında başlayan din ve ırkçılık fikrinin artmaya başlamasıydı. İrkçılık fikirlerinin aşılması, Müslümanların Ermenileri fiilen bir düşman gibi görmesine yol açacaktı. Bu fikirleri bertaraf etmek için ise Ruslar Ermenileri Müslümanlara karşı kışkırtma metotlarını kullandı. 1905-1920 olayları da sırf bu ırkçı eylemlerin halkı çeşitli nedenlerle kışkırtmaları neticesinde ortaya çıktı.

Görüldüğü üzere bu jeopolitik ve jeostratejik ortamda Ermeni meselesi kesinlikle Müslümanları ve Ermenileri birinci elden ilgilendiren konuların ortaya çıkardığı bir mesele değildir. Dış güçler tarihen başka milletlere ve azınlıklara nasıl bir yöntem uygulamış iseler, Ermeniler için de aynı yöntem başvurmuşlardır. Bunların başında kışkırtma, kin ve nifak gelmekteydi. Yalnız Ermenilerin diğerlerine göre iki hassas yönü bulunmaktaydı. Birincisi yaşadıkları coğrafyada hiçbir zaman çoğunlukta değillerdi. İkincisi ise, yaşadıkları coğrafyanın denizden uzaklığı Batılı güçlerin diğer Hıristiyan güçler için denizden kolay sağladığı benzer desteğin kendilerine iletilmesine olanak sağlamamaktaydı. Bu yolda onlar arasında din ve ırkçılığın uyanması sağlanmalıydı. Bunun için de en önemli faktör hiç kuşkusuz ‘din’ ve ‘kilise’ faktörü idi⁵³.

Başta Ruslar olmak üzere diğer emperyalist güçlerin desteğiyle Doğu Anadolu ve Kafkas topraklarını yağmalamak ve katletmekle Müslüman insanının varlığını ortadan kaldırmaktı. Rus (Bolşevik) ve Ermeni (Taşnak) komitecilerin, Rusya, İngiltere, Fransa, ABD gibi devletlerin sırf kendi menfaatleri için ileri sürdükleri yalan vaatlerine kapılarak, Ermenileri büyük bir sefaletle sürükleyen ve hem de bir milyon Müslüman'ın bu yüzden ölümüne sebebiyet veren bu hareketleri bugün kapanması güç bir yara açılmasına meydan verdi. Bir diğer yabancı gözüyle de meseleyi körükleyicilerin başında yine Rusya'nın ağırlığını görmekteyiz. Şöyle ki, Kafkasları derinden etkileyen bu sorunu daha da karmaşıklaştıran, Rusya'nın Doğu Anadolu ve Kafkaslara ilişkin emellerinden ve Ermenileri sözde koruma adına Kafkas halklarının işlerine karışmasından kaynaklanmaktadır⁵⁴.

⁵³ Beşir Mustafayev, “Arşiv Belgeleri Işığında Kuba’da Ermeni Zulmü (1905–1920)”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Ankara. 2010, s. 120–122.

⁵⁴ Gaston Gaillard, *Türk-Ermeni Sorunu (Les Turcs-I' Evrope)*, İzmir. 2003, s. 2.

Kafkasya, Rusya gibi çeşitli ülkelerin güdümünde etnik, dini, ekonomik, sosyal ve siyasi kargaşayla yaşamaya çalışan bir bölge konumundadır. Bölgenin geleneksel hamisi Rusya'nın tutarsız tavrı ve yeni siyasi aktörlerin bölgeyle olan merak ve ilişkisi sonucunda içteki dengelerin büsbütün altüst olmasına Kuzey Kafkasya'yı (Dağıstan-Çeçenistan-İnguşetiya vb.) etnik çatışmaların en yoğun olduğu bölge konumuna getirdi. Bugünkü siyasi süreci göz önüne aldığımızda, Kafkasya'nın kaderine ilişkin en az söz hakkının Kafkaslılara verildiği görülmektedir. Bu yönde Kafkasyalılar kendi sorunlarını çözmek için geniş katımlı bir platform oluşturmalarıdır. Küresel hesaplar, bölgesel çıkarlar ve iç kargaşalar içinde çıkmaz tehlikeye atılmamalıdır. Oysa Kafkas halkları günümüzde adeta her açıdan bir çaresizlik girdabında boğuşmaktadır.

Günümüzde Kafkaslarda meydana gelen hadiseler kanlı çekişmelere sahne olmaya devam etmektedir. Aslında temel sorun, 'Ermeni' ve diğer kimliklerden kaynaklanan herhangi bir etnik sorun değil, başta Rusya olmak üzere, din-mezhep ve emperyal boyutlu siyasi ve ekonomik getirim (ABD, İsrail, İran, AB) güçlerin Ermeniler ve diğerlerinin üzerinden sergilemeye çalıştığı entrikaları yansıtan 'terör' sorunudur.

1905-1920 yılları arasında meydana gelen olayların anlaşılabilmesi için tarihi çalışmalar oldukça önemlidir. Tarihi çalışmaların ana kaynağı da hiç kuşkusuz kütüphane ve arşiv kaynaklarıdır. Tüm bu tarihi kaynaklar, Ermenilerin Rusya ve Batılı devletlerin desteğiyle onların oyununa alet olduklarını, silahlı, siyasi çete faaliyetlerinde bulunan komiteler kurduklarını, kilise eksenli işbirliği yaparak Kafkasya'da Müslümanlara karşı terör eylemlerine başvurarak katliam yaptıklarını açıkça göstermektedir.

Sonuç olarak, XIX. yüzyılın başından itibaren başlayan Ermenilerin uluslaşma serüveni ile Kafkaslarda ortaya çıkan etnik ve dini çatışmalara Kafkasya ve Anadolu olarak ayrılmaksızın bir bütün olarak bakılmalıdır. Gerek Azerbaycan, gerekse Türkiye araştırmacıları ve tarihçileri asılsız "Ermeni soykırımı" karşısında, gerçekte ve tarihsel olarak da kanıtlanması güç olmayan Türk soykırımını (son olarak Hocalı Soykırımı örneği) ortak bir dava edinmelidirler. Bu araştırmada olayların Kuzey Kafkasya cephesini anlatmayı yeğlerken, Doğu Anadolu cephesini diğer meslektaşlarımıza bırakmaktan yanayız. Ancak, şunu da belirtmeden geçemeyiz: Ermeni ve Rus mezalimini açıklayan binlerce tarihi belge ve kayıt Rusya, Gürcistan, Azerbaycan arşivlerinde bizleri beklemekte olduğunu unutmamalıyız.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

ARDA, F. 894, Siy. 10, İş. 31. (Azerbaycan Respublikası Devlet Arşivi)

ARDA, F. 970, Siy. 1, İş. 161.

ARDA, F. 894, Siy. 10, İş. 57.

ARSPİHA, F. 277, Siy. 2, İş. 16. (Azerbaycan Siyasi Partiler ve İctimai Hareketler Arşivi)

ARSPİHA, F. 277, Siy. 2, İş. 25.

ATASE, K. 3819, D. 6. (Genelkurmay Askeri Tarih Araştırmaları Stratejik Etüt Başkanlığı)

ATASE, K. 3828, D. 43.

ATASE, K. 525, D. 2049.

ATASE, K. 5309, D. 49.

BCA, 930 01.1.21.2. (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi)

BCA, 930 01.4.56.5.

BCA, 930 01.4.73.2.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, C. II, Ankara. 1993.

BOA, HR. SYS, 2877.18.1-2. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi)

RFDTA, F. 821, Siy. 7, İş. 220. (Rusya Federasyonu Devlet Tarih Arşivi)

RFDTA, F. 841, Siy. 7, İş. 290.

Sürelî Yayınlar

Aş Xavator-Ermeni Yurdu Qazeti, 30 Dekabr 1919.

Azerbaycan Qazeti, Bakı. 28 May 1919.

Azerbaycan, Bakı. 15 Sentyabr 1919.

Gruziya Qazeti, 28 Noyabr 1918.

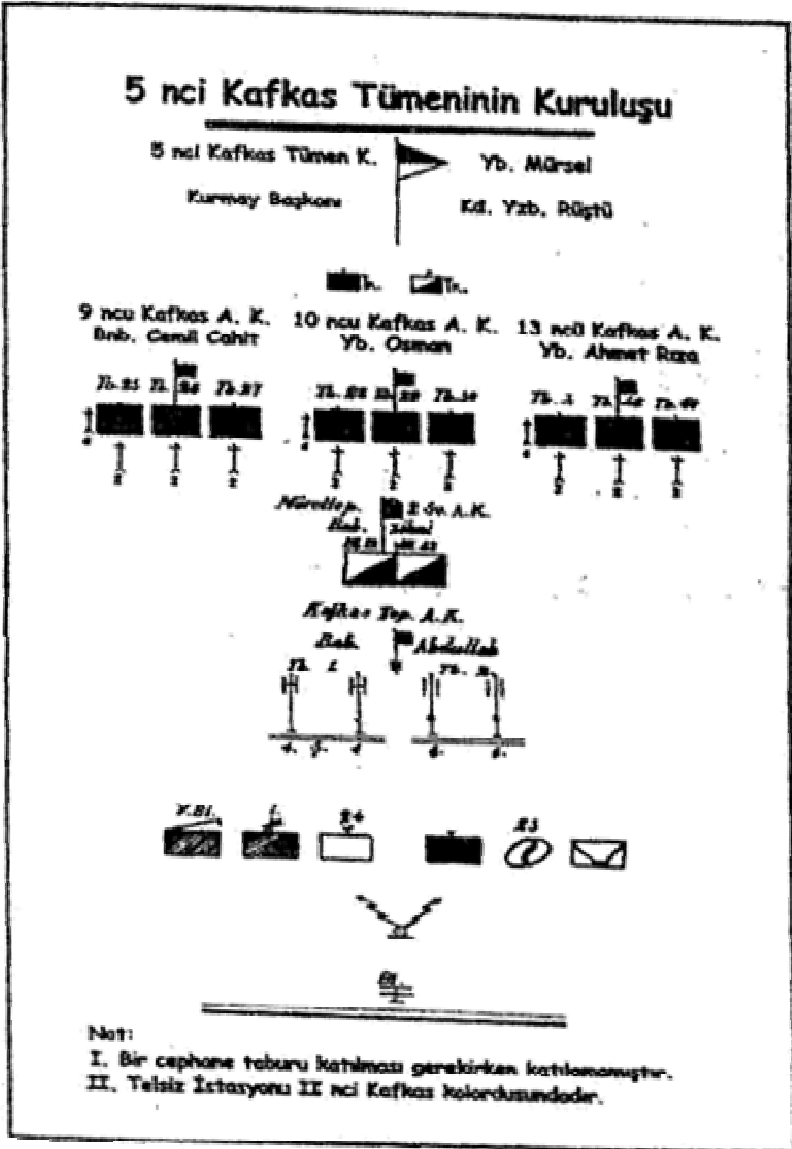
Hümmet Qazeti, Nu: 36, Bakı. 1918.

Дашнаки (Из Материалов Департамент Полиции), Баку. 1990.

Telif Eserler

- AHMEDOV, Sebuhi, “Azerbaycan Tarix Muzeyinde Muhafize Edilen Qafqaz İslam Ordusuna Aid Eşyalar”, *Qafqaz Universiteti Qafqaz Araştırmaları İnstitutu Neşriyyatı*, Nu: 006, Bakı. 2008.
- ANADOL, Cemal, *Tarih Boyunca Türk-Ermeni Meselesi Ermeni Dosyası*, İstanbul, 2007.
- ASLAN, Betül, *Kardaş Kömeği (Yardımlı) ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara. 2000.
- BAL, Halil, “Kuzey Kafkasya’nın İstiklali ve Türkiye’nin Askeri Yardımı (1914–1918)”, *Kafkas Araştırmaları*, Nu: 3, İstanbul. 1997.
- BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâp Tarihi*, C. III, Ankara. 1957.
- DARABADİ, Pervin, “XX. Esrin Evvellerinde Güney Qafqaz Beynelhalq Geosiyasi Münasebetler Sisteminde”, *Qafqaz Araştırmaları İnstitutu, Jurnalı*, Nu: 006, Bakı. 2008.
- GAILLARD, Gaston, *Türk-Ermeni Sorunu (Les Turcs-I’ Europe)*, İzmir. 2003.
- GÖRÜYILMAZ, Mustafa, *Türk Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler 1918*, İstanbul. 2007.
- GÖYÜŞOV, Altay, “Qafqaz İslam Ordusunun Dağıstan Herekâtı”, *Qafqaz Araştırmaları İnstitutu Neşriyyatı*, Nu: 006, Bakı. 2008.
- HALİL Paşa, *Bitmeyen Savaş (Anılarım)*. Trsz.
- HOVANNİSİAN, Richard G., *Armenia on the Road to Independence 1918*, Universtiy of California Press, Berkeley and Los Angels. 1967.
- İLKİN, Gilman, *Şexsiyyet*, Bakı. 1995.
- İSGENDEROV, Anar, “1905–1920 İllerinde Azerbaycan’da Türk ve Müselmanlara Qarşı Heyata Keçirilen Soyqırımlar”, *Qafqaz Araştırmaları Neşriyyatı*, Nu: 006, Bakı. 2008.
- İSGENDEROV, Anar, “Azerbaycan Xalq Cumhuriyeti”, *Qafqaz Araştırmaları İnstitutu Neşriyyatı*, Nu: 006, Bakı. 2008.
- İSMAYILOV, Reşat Bey, *Azerbaycan Tarixi*, Bakı. 1993.
- İZZET, Süleyman (Kurmay Yarbay), *Büyük Harpte 15. Piyade Tümeninini Azerbaycan ve Şimali Kafkasya Harekât ve Muharebeleri* (103 Sayılı Askeri Mecmuanın 44 Sayılı Tarih Kısmı), Askeri Matbaa, İstanbul. 1936.
- KARABEKİR, Kazım, *İstiklâl Harbimiz*, Merk Yayıncılık, İstanbul. 1988.
- KAZEMZADEH, Firuz, *The Struggle For Transcaucasia (1917-1921)*, (Transkafkasya İçin Mücadele), New York. Philosophical Library, 1951.

- KURAT, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya (1798–1919)*, Ankara. 1990.
- MURTAZELİYEV, A. M., “Kuzey Doğu Kafkas Halklarının Dağlı Cumhuriyeti Tarihindeki Rolü (1917- 1921)”, *Dağıstanlılar Kültür Dergisi*, İstanbul. 2007.
- MUSTAFAYEV, Beşir, “Arşiv Belgeleri Işığında Kuba’da Ermeni Zulmü (1905–1920)”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı. 26, Yaz Dönemi, Ankara. 2010.
- MUSTAFAYEV, Beşir, “Nahçıvan Olayları ve General Andranik Ozanyan’ın Nahçıvan’daki Katliamı (Arşiv Belgelerinin İzinden)”, Atatürk Üniversitesi Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED), Sayı. 47, Erzurum. 2012.
- MUSTAFAYEV, Beşir, *Ermenilerin Kuzey Azerbaycan’daki Faaliyetleri (1905–1920)*, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir. 2009.
- NAMIK, Hüseyin, *Türk Dünyası*, Budapeşte. 1928.
- ONK, Halil Nizamettin, “Yeni Azerbaycan Cumhuriyeti Kurulurken”, *Türk Dünyası Tarih Bülteni*, İstanbul. Nisan 1992.
- ORDUBADİ, Memmed Seid, *Qanlı İller*, Bakı 1991.
- QASIMOV, Musa, *Birinci Dünya Muharebesi İllerinde Büyük Devletlerin Azerbaycan Siyaseti (1914– 1918)*, Bölüm II, Bakı. 2001.
- RESULZADE, Mehmet Emin, “Azerbaycan Cumhuriyeti”, *İstiqlal Özel Sayısı*, Bakı. 15 Sentyabr 1919.
- SÜLEYMANOV, Mehman, “Qafqaz İslam Ordusunun Diyer Fealiyetleri ve Missiyasının Sona Çatması”, *Azerbaycan Xalq Cumhuriyeti ve Qafqaz İslam Ordusu, Qafqaz Araştırmaları İnstitutu Neşriyyatı*, Nu: 006, Bakı. 2008.
- SÜLEYMANOV, Mehman, *Qafqaz İslam Ordusu ve Azerbaycan*, Bakı. 1999.
- ŞAUMYAN, Stepan, *Seçilmiş Eserleri (1902–1914)*, C. I-II, Bakı. 1978.
- TEKLELİ, Minehanım, “Azadlıq ve Qurtuluş Ordusu Haqqında Son Söz ve İslam Ordusunun Dersleri”, *Qafqaz Araştırmaları İnstitutu Neşriyyatı*, Nu: 006, Bakı. 2008.
- TÜRKER, Rüştü, *Qafqaz İslam Ordusu Bakı Yollarında*, 5. Kafkas Piyade Fırkası, Qafqaz Araştırmaları, Bakı. 2008.
- VELİYEV, Akif Aşırılı, “Cumhuriyet Dövrü Metbuatında Qafqaz İslam Ordusu”, *Qafqaz Araştırmaları İnstitutu Neşriyyatı*, Bakı. 2008.
- YAKUBLU, Nesiman, *Memmed Emin Resulzade*, Bakı. 1991.
- YÜCEER, Nasir, “Qafqaz İslam Ordusunun Bakı Şehrini Azad Etmesi”, *Qafqaz Araştırmaları İnstitutu Neşriyyatı*, Nu: 006, Bakı. 2008.
- ZEYNALOĞLU, Cihangir, *Muhtasar Azerbaycan Tarihi*, İstanbul. 1924.
- www.turan.tc.haber/html/2008.



Beşinci Kafkas Piyade Tümeni'nin Harekât Krokisi